

Г.М. Ахметова 

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан
e-mail: gulzh.akhm@mail.ru

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ: ТАРИХИ ЭВОЛЮЦИЯСЫ МЕН ӨҢІРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала ХІХ ғасырдың екінші жартысы – ХХ ғасырдың басындағы Қазақстандағы сауда-экономикалық қызметтің тарихи эволюциясы мен оның өңірлердегі даму ерекшеліктеріне арналған. Зерттеудің мақсаты – сауда-экономикалық қызмет трансформациясының негізгі бағыттарын айқындау және жалпыимпериялық нормалар мен әкімшілік тетіктердің өңірлік сауда тәжірибесінде қалай жүзеге асырылғанын көрсету. Зерттеу Сауда жарғысына, сословиелік және салық заңнамасына, салалық ережелерге, 1897 жылғы Бірінші жалпы халық санағының материалдарына, облыстық шолуларға, сондай-ақ Қазақстан мен Омбы облысы архивтерінің қорларындағы 10 архив ісіне негізделген. Дереккөздердің негізгі бөлігі Ақмола және Семей облыстарына қатысты, ал Жетісу, Түркістан және Батыс Қазақстан материалдары салыстырмалы талдау мақсатында пайдаланылды. Тарихи-генетикалық, салыстырмалы-тарихи, институционалдық және деректанулық тәсілдер құқықтық норма мен оны қолдану тәжірибесін, санақ санаты мен нақты кәсіп түрін, кәсіпшілік куәлік пен іс жүзінде жұмыс істеген кәсіпорынды ажыратуға мүмкіндік берді. Жүргізілген талдау көпестер сословиесі, байлардың әлеуметтік санаты және саудаға нақты қатысу өзара сәйкес келмегенін көрсетті. ХІХ ғасырдың соңындағы реформалар бұрыннан қалыптасқан айырмашылықтарды жойған жоқ, алайда әкімшілік есепке алу қағидаттарын өзгертті: қызметтің түрі мен разряды, жүргізілген орны мен мерзімі, сондай-ақ белгіленген құжаттың болуы барған сайын маңызды мәнге ие болды. Жалпыимпериялық нормалар әртүрлі өңірлік жағдайларда жүзеге асырылғандықтан, қалалық, жәрмеңкелік, шекаралық және жылжымалы сауда мемлекеттік есепке алу мен бақылау жүйесіне әртүрлі дәрежеде енгізілді. Ресми статистика, ең алдымен, тіркеуге және әкімшілік тұрғыдан есепке алуға жататын сауда қызметінің бөлігін көрсетті. Зерттеу Қазақстандағы сауданың дамуы сословиелік дәстүрлердің, кәсіпшілік тіркеудің, өңірлік шаруашылық ерекшеліктердің және жергілікті әкімшілік мекемелердің қызметінің өзара ықпалдасуы жағдайында жүргенін көрсетеді. Кәсіпшілік куәліктер санының өсуі сауда белсенділігінің кеңеюін ғана емес, сонымен бірге оны құжаттық есепке алудың күшейгенін де айғақтады.

Түйін сөздер: сауда-экономикалық қызмет, көпестер сословиесі, кәсіпшілік тіркеу, өңірлік ерекшеліктер, Қазақстан.

G.M. Akhmetova

S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
e-mail: gulzh.akhm@mail.ru

Trade and economic activity in Kazakhstan in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: historical evolution and regional features

The article examines the historical evolution and regional features of trade and economic activity in Kazakhstan in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The aim is to identify the main directions of its transformation and to show how empire-wide regulations and administrative mechanisms operated in regional commercial practice. The study draws on the Commercial Statute, estate and tax legislation, sector-specific regulations, materials of the First General Census of the Russian Empire of 1897, regional surveys, and ten archival files from repositories in Kazakhstan and the Omsk Region. The principal sources concern the Akmolinsk and Semipalatinsk oblasts, while materials from Semirechye, Turkestan, and Western Kazakhstan are used for comparison. Historical-genetic, comparative-historical, institutional, and source-critical approaches made it possible to distinguish between legal norms and their practical implementation, census categories and actual occupations, and trade certificates and operating enterprises. The analysis shows that membership in the merchant estate, the social category of the bai, and actual participation in trade did not coincide. Late nineteenth-century reforms did not eliminate earlier distinctions but changed the principles of administrative registration:

increasing importance was attached to the type, category, location, and duration of activity, as well as to the possession of the required documentation. Urban, fair-based, cross-border, and itinerant trade were incorporated into state registration and supervision to varying degrees. Official statistics therefore reflected primarily the registered part of commercial activity. The study shows that trade in Kazakhstan developed through the interaction of estate traditions, trade registration, regional economic specificities, and local administrative institutions. The growth in the number of trade certificates reflected not only expanding commercial activity but also more intensive documentary record-keeping.

Keywords: trade and economic activity, merchant estate, trade registration, regional features, Kazakhstan.

Г.М. Ахметова

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: gulzh.akhm@mail.ru

Торгово-экономическая деятельность в Казахстане во второй половине XIX – начале XX века: историческая эволюция и региональные особенности

Статья посвящена исторической эволюции торгово-экономической деятельности в Казахстане во второй половине XIX – начале XX века и особенностям её развития в регионах. Цель исследования – выявить основные направления трансформации торгово-экономической деятельности и показать, каким образом общеимперские нормы и административные механизмы реализовывались в региональной торговой практике. Исследование опирается на Торговый устав, сословное и налоговое законодательство, отраслевые правила, материалы Первой всеобщей переписи населения 1897 года, областные обзоры и 10 архивных дел из фондов Казахстана и Омской области. Основной массив источников относится к Акмолинской и Семипалатинской областям; материалы Семиречья, Туркестана и Западного Казахстана используются для сравнительного анализа. Историко-генетический, сравнительно-исторический, институциональный и источниковедческий подходы позволили разграничить правовую норму и практику её применения, переписную категорию и фактическое занятие, промысловое свидетельство и реально действовавшее предприятие. Проведённый анализ показал, что купеческое сословие, социальная категория бая и участие в торговле не совпадали. Реформы конца XIX века не упразднили прежние различия, но изменили сам принцип административного учёта: всё большее значение приобретали вид деятельности, разряд, место, срок и наличие установленного документа. Общие нормы реализовывались в неодинаковых региональных условиях, вследствие чего городская, ярмарочная, приграничная и передвижная торговля включались в систему государственного учёта и контроля с различной степенью полноты. Официальная статистика отражала прежде всего ту часть торговой деятельности, которая подлежала регистрации и административной фиксации. Исследование показывает, что развитие торговли в Казахстане происходило в условиях сочетания сословных традиций, промысловой регистрации, региональной хозяйственной специфики и деятельности местных административных учреждений. Рост числа промысловых свидетельств свидетельствовал не только о расширении торговой активности, но и об усилении её документального учёта.

Ключевые слова: торгово-экономическая деятельность, купеческое сословие, промысловая регистрация, региональные особенности, Казахстан.

Кіріспе

Қазақстандағы сауда тарихы дәстүрлі түрде жәрмеңкелер, көпес әулеттері, тауар ағындары, банк ісі, урбандалу және көлік жүйесінің дамуы аясында зерттеліп келеді. Мұндай тәсіл Қазақстанның далалық және оңтүстік өңірлерінің Ресей, Орталық Азия және Қытай нарықтарына тартылу үдерісін ашып көрсетуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар сауда-экономикалық қызметке қатысушылардың құрамы, сауданы ұйымдастыру нысандары, тіркеу тәртібі, салық салу және әкімшілік бақылау тетіктерінің өзгеруіне

байланысты үдерістер әлі де жеткілікті дәрежеде зерттелген жоқ. Сондықтан сауданың дамуын зерделеу көпестер тарихы мен тауар айырбасын ғана емес, шаруашылық қызмет жүзеге асқан институционалдық ортаның өзгерістерін де ескеруді талап етеді.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазақстандағы сауда-экономикалық қызмет әкімшілік реформалар, нарықтық байланыстардың кеңеюі және мемлекеттік реттеу тетіктерінің күрделене түсуі нәтижесінде елеулі өзгерістерге ұшырады. Сауда қатынастары Сауда жарғысымен, Сословиелер туралы заңдармен, мемлекеттік қызмет пен әскери

міндеткерлікке, кәсіпшілік және акциздік салық салуға, тау-кен ісіне қатысты нормалармен, сондай-ақ өңірлік құқықтық актілермен реттелді. 1898 жылғы Мемлекеттік кәсіпшілік салығы туралы ереже қызмет түрінің, кәсіпорын разрядының, оның орналасқан жері мен жұмыс істеу мерзімінің маңызын арттырды. Бұл ретте сословиелік, қызметтік, конфессиялық, тауарлық және аумақтық айырмашылықтар жойылған жоқ, керісінше, тіркеу мен қадағалаудың анағұрлым тармақталған тетіктеріне кіріктірілді.

Жалпыимпериялық нормалардың өңірлерде іске асуы генерал-губернаторлықтардың, облыстық басқармалардың, қазына палаталарының, қалалық басқармалардың, салық инспекторлары мен сауда депутаттарының қызметіне тәуелді болды. Түркістан өлкесінде бұған қоса арнайы кедендік және қаржылық ережелер қолданылды. Қашықтық, жәрменкелердің маусымдық сипаты, қатынас жолдарының жай-күйі, шаруашылықтың мамандануы және жергілікті әкімшіліктің мүмкіндіктері есеп жүргізу мен бақылау қарқындылығындағы айырмашылықтарды айқындады. Осыған байланысты нормативтік актілер ведомостармен, есептермен, өтініштермен, хат алмасу материалдарымен және тексеру құжаттарымен салыстырыла қарастырылады. Мұндай салыстыру белгіленген тәртіпті ғана емес, оның нақты өңірлік тәжірибеде қалай қолданылғанын да анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы сауда-экономикалық қызмет трансформациясының негізгі бағыттарын айқындау және жалпыимпериялық нормалар мен әкімшілік тетіктердің өңірлік сауда тәжірибесінде қалай іске асқанын көрсету. Зерттеу нысаны – аталған кезеңдегі Қазақстандағы сауда-экономикалық қызмет, ал пәні – әртүрлі өңірлердегі сауда нысандарының, саудаға қатысушылар құрамының, тіркеу тетіктері мен әкімшілік реттеу тәртібінің тарихи өзгерістері. Негізгі деректік материал Ақмола және Семей облыстарына қатысты; Жетісу, Түркістан және Батыс Қазақстан жөніндегі мәліметтер салыстырмалы талдау үшін пайдаланылды.

Хронологиялық шеңбер XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басын қамтиды. 1822 және 1824 жылдардағы жарғылар далалық облыстардың әкімшілік құрылымының алғышарттары ретінде қарастырылады. Негізгі талдау 1860-жылдардағы реформалардан, соның ішінде 1865 жылғы Ережеден және 1867–1868

жылдардағы қайта құрулардан басталады. Жоғарғы хронологиялық шек Бірінші дүниежүзілік соғыс жағдайында кәсіпшілік тіркеу жүйесінің жұмыс істеу ерекшеліктерін көрсететін Омбы қазына палатасының 1915 жылғы материалдарымен айқындалады.

Ғылыми жаңалық сауда-экономикалық қызметтің тарихи трансформациясын өзара байланысты төрт қырынан кешенді түрде қарастырудан көрінеді: қатысушылардың сословиелік мәртебесі, нақты қызмет түрлерін тіркеу, тауарлық және салалық арнайы режимдер, сондай-ақ жергілікті мекемелердің тәжірибесі. Көпестер сословиесі құқықтық санат, байлар санаты әлеуметтік-экономикалық мәртебе, ал саудаға нақты қатысу дербес ұғым ретінде бір-бірінен ажыратылады. Мұндай тәсіл гильдиялық тәртіптің өлсіреуі құжаттық талаптардың күшеюімен және әкімшілік есепке алу тетіктерінің өзгеруімен қатар жүргенін көрсетуге, сондай-ақ жалпы нормалардың қалалық, жәрменкелік, шекаралық және жылжымалы саудада неліктен әртүрлі деңгейде қолданылғанын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттерге шолу

Революцияға дейінгі зерттеушілер сауданы негізінен айырбас жүйесі әрі мемлекеттің экономикалық саясатының құрамдас бөлігі ретінде қарастырды. В. Лексис тауар айналымын, сауда кәсіпорындары мен биржаларды талдаса, М. Н. Соболев мемлекеттің саудаға ықпал ету шараларын, ал Р. Юнге Ресей Түркістанында еуропалық шаруашылық институттарының әркелкі таралуын зерделеді (Лексис, 1914; Соболев, 1899; Junge, 1915). Бұл еңбектер сол кезеңге тән ұғымдық аппаратты ашып көрсеткенімен, далалық облыстардағы сауда тәжірибесінде жалпы нормалардың қалай қолданылғанына жеткілікті дәрежеде тоқталмайды. Кеңестік тарихнамада сауданы реттеу мәселесі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер аясында қарастырылды. И. В. Ерофеева әкімшілік реформаларды, тауар-ақша қатынастарының дамуын және Солтүстік-Шығыс Қазақстандағы қалалық көпестердің қалыптасуын өзара байланыстыра қарастырды, алайда сауданы реттеу тетіктері мен әкімшілік мекемелердің күнделікті қызметі екінші кезектегі мәселелер қатарында қалды (Ерофеева, 1990).

Қазіргі қазақстандық тарихнамада зерттеулердің деректік және институционалдық негізі кеңейді. Г. Е. Отепова заңнамалық актілерді дереккөздердің дербес кешені ретінде бөліп көр-

сетті, ал В. Н. Алиясовамен, А. С. Ильясовамен және А. Сомонджуоглумен бірлесіп заңдарды, санақ материалдарын, есептерді, губернаторлардың жазбаларын және жеке тұлғалардың өтініштерін жүйеледі (Отепова, 2015; Отепова және т.б., 2018). Б. Атантаева, Ү. Сайранбекова және Р. Ахметова кәсіпкерліктің ұйымдастырушылық-құқықтық нысандарын зерттесе, А. В. Старцев кәсіпкердің әлеуметтік мәртебесіне және іскерлік белсенділіктің мәдени негіздеріне назар аударды (Атантаева және т.б., 2022; Старцев, 2014). Бұл еңбектер сауданы тек айналым көлемі мен тауар ағындары арқылы ғана емес, әлеуметтік және институционалдық санаттар, құжаттар мен әкімшілік мекемелердің қызметі тұрғысынан да талдауға мүмкіндік береді.

Халық пен әкімшіліктің жаңа ережелерге бейімделуі Б. Т. Тулеуова, Г. Е. Отепова және Г. С. Султанғалиева еңбектерін тоғыстыратын ортақ тақырыптардың бірі. Б. Т. Тулеуова көшпелі шаруашылықтың нарықтық қатынастарға тартылуын бұрынғы шаруашылық жүйесін түбегейлі бұзбай, ақшалай төлемдер мен айырбастың жаңа арналарына біртіндеп бейімделу үдерісі ретінде түсіндіреді (Тулеуова, 2012). Г. Е. Отепова, А. Е. Каримова және Д. Ж. Кусаинов Сібір комитетінің шешімдері оларды өңірлерде іске асыру барысында туындаған қиындықтар ескеріле отырып қабылданғанын көрсетеді (Отепова және т.б., 2023). Г. С. Султанғалиева өтініштерді, хаттар мен рапорттарды империялық институттарды және ресми іс жүргізу тілін меңгерудің айғағы ретінде қарастырады (Султанғалиева, 2022). Аталған еңбектер кәсіпшілік куәлікті, ақшалай салықты және әкімшілікке жүгінуді тек мәжбүрлеу құралдары ретінде ғана емес, халықтың сауданың жаңа институционалдық ортасына тартылуының құрамдас элементтері ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Әкімшілік құжаттардың деректанулық маңызы А. А. Каскабасова, Г. Е. Отепова және А. С. Ысқақтың еңбектерінде ашып көрсетілген. Авторлар өкімдік, есептік, анықтамалық-есепке алу құжаттарын, сондай-ақ өтініштер мен шағымдарды өзара ажыратады (Каскабасова және т.б., 2024). Мұндай жіктеу сауданы талдау үшін маңызды: өкім биліктің талабын білдірсе, есеп орындаушының ұстанымын, ведомость формалданған есептің нәтижесін, ал өтініш өтініш иесінің уәждерін көрсетеді. Демек, бұл дереккөздер әкімшілік үдерістің әр қырын тіркейді және оларды шаруашылық өмірді бірдей дәрежеде бейнелейтін материалдар ретінде қарастыруға

болмайды.

Өңірлік зерттеулер сауданың дамуы мен жалпы нормалардың қолданылуы нақты тарихи жағдайларға тәуелді болғанын көрсетеді. Г. М. Карасаев және оның авторластары Ақмола облысындағы жәрмеңкелер, тұрақты сауда мен әкімшілік инфрақұрылымның өзара байланысын қарастырса, Т. К. Щеглова Семей және Шар көтерме сауда орындарын маусымдық мал шаруашылығына, сондай-ақ Сібір, Түркістан және Қытай бағыттарындағы жолдарға тәуелді ресейлік-азиялық сауда желісінің бір бөлігі ретінде сипаттайды (Karasaev et al., 2025; Щеглова, 2025). Батыс Қазақстанға арналған еңбектер Гурьевте кеденнің, айырбас ауласының, жәрмеңкенің және тұрақты дүкендердің қатар қызмет еткенін, сондай-ақ сауданың шаруашылық байланыс құралы әрі отарлық игерудің тетігі ретіндегі қосарлы рөлін айқындайды (Шотанова және Ужкенов, 2024; Zhumagulov et al., 2024). Г. Ж. Мұқажанова және оның авторластары Жетісуда гильдиялық куәліктер, жеке кәсіпшілік құжаттар және жекелеген тауарларға берілетін патенттер бір мезгілде қолданылғанын анықтайды (Mukazhanova et al., 2025). Бұл еңбектер жалпы нормативтік және әкімшілік тетіктердің шаруашылықтың мамандануына, сауда жолдары мен бақылау мүмкіндіктеріне қарай өңірлерде өзіндік сипат алғанын айғақтайды.

Өңірлік әркелкіліктің тарихи-құқықтық түсіндірмесін Р. Ю. Почекаев ұсынады. Ол салық реформаларын біріздендіру мен арнайы нормаларды сақтауды қатар қамтыған шекаралық кеңістікті жаңғырту тетігі ретінде қарастырады (Почекаев, 2013). Г. С. Султанғалиева, Т. Т. Далаева және Б. У. Маликов болыстың әкімшілік талаптарды көшпелі шаруашылық пен халықтың аумақтық ұтқырлығына бейімдеудегі рөлін ашып көрсетеді; шаруа бастықтарына арналған зерттеуде де реформаларды іске асырудағы жергілікті делдалдардың маңызы атап өтіледі (Sultangalieva et al., 2017; Sultangalieva & Seitz, 2020). Кеңірек тарихи аяда Р. Пирс, М. Б. Олкотт, И. Матли, А. Моррисон және Б. А. Алимджанов шаруашылық өзгерістерін империялық басқарудың ерекшеліктерімен және өңірлердің империялық кеңістікке әркелкі деңгейде кірігуімен байланыстырады (Pierce, 1960; Olcott, 1995; Matley, 1990; Morrison, 2020; Алимджанов, 2016).

Әдебиеттердің жеке бір тобы саудамен айналысқан халықтың құрамын талдауға арналған. Г. К. Ерменбаева және оның авторластары

тарихнамада жәрмеңкелер мен сауда капиталын зерттеуден әлеуметтік ұтқырлықты, корпоративтік байланыстарды және қала өмірін талдауға бетбұрыс болғанын атап өтеді (Ерменбаева және т.б., 2023). Н. Салауат мал иелерін, несие берушілерді, делдалдар мен саудагерлерді қамтыған байлар тобының біртекті болмағанын және олардың тек бір бөлігі ғана көпестік мәртебені ресми түрде рәсімдегенін көрсетеді (Salauat, 2025). Сондықтан «бай», «көпес» және «кәсіпкер» санаттары бір-бірінен өзгеше әлеуметтік, құқықтық және шаруашылық жағдайларды білдіреді.

Әкімшілік есепте қамтылу мен шаруашылық бастама мәселесін А. Бедельбаев және оның авторластары, сондай-ақ А. Кубатова қарастырады. Түркістан көрмелерінің материалдары орыс және жергілікті кәсіпкерлердің қоғамдық кеңістікте әрқелкі дәрежеде көрініс тапқанын айғақтайды (Bedelbaev et al., 2025). А. Кубатова Жетісудың жергілікті элиталары өз талаптарын білдіру және мүдделерін қорғау үшін петициялар мен билік органдарына жолданған өтініштерді қалай пайдаланғанын талдайды (Kubatova, 2025). Сауда саласында куәлік беру туралы өтініштер, шағымдар және сауда депутаттары арқылы жасалған жүгінулер осындай өзара іс-қимылдың негізгі арналары болды.

Осылайша, тарихнамада сауданы негізінен таптық және экономикалық тұрғыдан түсіндіруден өңірлік, институционалдық және трансұлттық тәсілдерге көшу байқалады (Ахметова, 2026). Алайда кәсіпшілік тіркеу тетіктерінің өзгеруі, сословиелік мәртебе мен саудаға нақты қатысудың арақатынасы, сондай-ақ салық инспекторлары мен сауда депутаттары қызметінің өңірлік ерекшеліктері әлі де жүйелі түрде зерттелмеген.

Бұл мақала аталған бағыттарды өзара байланыстыра отырып, жалпыимпериялық заңнаманы облыстық шолулармен, санақ материалдарымен, архивтік ведомостармен, өтініштермен және фискалдық бақылау құжаттарымен салыстыра талдайды. Мұнда көпестің құқықтық мәртебесі, байдың әлеуметтік жағдайы, саудаға нақты қатысу, кәсіпшілік куәлік және іс жүзінде жұмыс істеген кәсіпорын бір-бірінен дербес талдау санаттары ретінде ажыратылады. Ақмола және Семей облыстарын Жетісу, Түркістан және Батыс Қазақстан материалдарымен салыстыру

сауда-экономикалық қызметтің даму барысын қадағалауға, сондай-ақ жалпы нормалар мен әкімшілік есепке алу және бақылау тетіктерінің өңірлерде қолданылу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Әдіснама

Зерттеудің дереккөздік базасын материалдардың үш тобы құрайды: нормативтік актілер; жарияланған статистикалық деректер, соның ішінде 1897 жылғы Бірінші жалпы халық санағы мен облыстық шолулар; Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) мен Омбы облысының Тарихи архивінің (ООТА) іс жүргізу құжаттары.

Архивтік материалдар кешеніне Омбы қазына палатасы мен өзге де әкімшілік-фискалдық мекемелер қорларынан алынған он іс енгізілді. Олардың қатарында кәсіпшілік куәліктер беру туралы ведомостар, тексеру журналдары, салық мәселелеріне қатысты хат алмасу, саудагерлердің өтініштері, сондай-ақ салық инспекторлары мен сауда депутаттарының қызметі жөніндегі мәліметтер бар. Қызметтік мақсатына қарай құжаттар өкімдік, есептік, анықтамалық-есепке алу және өтініш сипатындағы топтарға бөлінді. Біріншілері норманың мазмұны мен оның түсіндірілуін тіркесе, екіншілері оның орындалуын, үшіншілері әкімшілік есепке алудың нәтижелерін көрсетті, ал өтініштер мен шағымдар өтініш берушінің ұстанымын білдірді (Отеева және т.б., 2018; Каскабасова және т.б., 2024).

Деректанулық тұрғыдан нормативтік дереккөз бен оның қолданылуын көрсететін құжаттар бір-бірінен ажыратылды. В. А. Гринев манифестерді, жарлықтарды, қаулылар мен заңдар жинақтарын заңнамалық ескерткіштер қатарына жатқызып, оларды құқықтық тұрмыстан, әдет-ғұрыптан және сот тәжірибесінен бөлек қарастырады (Гринев, 2011). Р. Ю. Почекаев нормативтік акт реформаның белгіленген үлгісін бейнелейтінін, ал оның іс жүзінде қолданылуы хат алмасу мен жергілікті іс жүргізу құжаттары арқылы ашылатынын атап көрсетеді (Почекаев, 2013). Осыған байланысты ведомостар, рапорттар, өтініштер және сауда кітаптары нормалардың орындалуын, түсіндірілуін және қабылдануын айғақтайтын деректер ретінде

пайдаланылды.

1-кесте

Зерттеудің нормативтік корпусы

Дереккөз	Том және басылым	Талдаудағы маңызы
Сауда жарғысы	XI т., 2-б.; 1857 және 1903 жж. басылымдары	Сауда жүргізу, серіктестіктер, приказчиктер және сауда кітаптарына қатысты ережелер
Азаматтық қызмет туралы жарғылар	III т.; 1896 ж. басылымы	Мемлекеттік қызметті коммерциялық қызметпен қатар атқаруға қойылған шектеулер
Әскери міндеткерлік туралы жарғы	IV т.; 1897 ж. басылымы	Әскери қызметшілердің мүліктік және сауда операцияларына қатысуы
Тікелей салықтар мен акциздік алымдар туралы жарғылар	V т.; 1901 және 1903 жж. басылымдары	Салықтық міндеттемелер, патенттер және акциз салынатын тауарлар саудасы
Тау-кен жарғысы	VII т.; 1893 ж. басылымы	Табиғи ресурстар мен кәсіпшіліктерді реттеу
Сословиелер туралы заңдар	IX т.; 1899 ж. басылымы	Көпестік мәртебе, сословиелік құқықтар мен шектеулер
Мемлекеттік кәсіпшілік салығы туралы ереже	1898 жылғы 8 маусым; 1902 ж. түсіндірмелі басылымы	Куәліктер, разрядтар, негізгі және қосымша салықтар

Дереккөз: автор әдебиеттер тізімінде көрсетілген Заңдар жинағының басылымдары мен Мемлекеттік кәсіпшілік салығы туралы ереже негізінде құрастырған

Талдау бірліктері үш деңгейде айқындалды. Нормативтік деңгейде саудамен айналысуға рұқсат беру тәртібін, ұйымдастырушылық нысанды, құжаттық рәсімдеуді, салық салуды немесе бақылауды реттейтін нұсқама талдау бірлігі ретінде алынды. Іс жүргізу деңгейінде жеке құжат немесе ведомостағы жекелеген жазба қарастырылды. Сандық талдауда негізгі есеп бірлігі ретінде кәсіпшілік куәлік алынды. Ол кәсіпорынмен немесе оның иесімен теңестірілмейді, өйткені бір тұлға бірнеше құжат алуы мүмкін.

Салыстырмалы-текстологиялық талдау сауданың институционалдық ұйымдастырылуы мен оны реттеу тетіктеріндегі негізгі өзгерістерді анықтау үшін қолданылды: сословиелік мәртебенің айрықша рөлінің әлсіреуі, тіркеу ауқымының кеңеюі және салықтық разрядтар жүйесінің күрделенуі. Тарихи-генетикалық әдіс реформалардың іске асу реттілігін қадағалауға, ал институционалдық әдіс қазына палаталарының, сауда депутаттары мен салық инспекторларының қызметін айқындауға мүмкіндік берді. Сандық талдау дереккөздерде тікелей тіркелген көрсеткіштермен шектелді.

1906, 1909 және 1911 жылдардағы мәліметтер үздіксіз статистикалық қатар ретінде емес, жекелеген уақыттық қималар ретінде қарастырылды. Оларды салыстыру аумақ, есепке алу бірлігі және тіркеу санаты сәйкес келген жағдайда ғана жүргізілді. Көрсеткіштердің құрамы өзгерген немесе салыстыруға ортақ негіз болмаған жағдайда талдау бастапқы мөндермен шектелді; куәліктер саны кәсіпорындар санына айналдырылып есептелмеді.

1897 жылғы халық санағының материалдары есепке алудың әртүрлі қағидаттарына негізделген. Сословие адамның құқықтық мәртебесін білдірсе, кәсіп түрлері жөніндегі кестелерде өз бетінше еңбек ететін адамның және оның отбасының мәлімделген күнкөріс көзі көрсетілді. Отбасы мүшесі дербес сауда операцияларын жүргізбесе де, саудамен байланысты халық құрамына енгізілуі мүмкін еді. Ал мешан, шаруа, казак немесе жергілікті халық өкілі көпестер сословиесіне өтпей-ақ кәсіпшілік құжат негізінде саудамен айналыса алды. Сондықтан сословиелік және кәсіптік санаттар бір-бірінен бөлек талданды.

Облыстық шолулар тіркеу жүйесіндегі өзгерістерді қадағалауға мүмкіндік береді, алайда олардың кестелерінің құрамы әр жылдың ведомстволық міндеттеріне қарай қалыптастырылған. Жылдық және жартыжылдық куәліктер жекелей де, бірге де есепке алынуы мүмкін, ал санаттардың атаулары өзгеріп отырған. Сондықтан әрбір көрсеткіштің салыстырмалылығы жеке тексерілді.

Архивтік іс жүргізу материалдары нарықтың негізінен әкімшілік бақылауға түскен бөлігін сипаттайды. Тіркелген кәсіпорындар, салық салынатын операциялар, тексерулер, құқық бұзу-

шылықтар және билік органдарына жолданған өтініштер барынша толық қамтылған. Маусымдық, ұсақ және бейресми айырбас сирек тіркелгендіктен, жазбаның болмауы шаруашылық тәжірибенің болмағанын емес, оның әкімшілік тұрғыдан есепке алынбағанын білдіреді.

Көпестердің хат алмасуы ресми материалдарды бағалар, несие беру, тасымалдау және бәсекелестік туралы мәліметтермен толықтыра алар еді. Алайда сауда фирмалары коммерциялық құпияны сақтау мақсатында шифрлар қолданған және тауар партияларының көлемін кемітіп көрсетуі мүмкін болған (Дамешек және Кушнарева, 2016). Бұл деректер кешені зерттеуге енгізілмегендіктен, мақалада негізінен құжат жүзінде есепке алынған сауда тәжірибесі қалпына келтірілді.

Әрбір сандық көрсеткіш есепке алу бірлігі, құжаттың шығу тегі, салыстырмалы санаттың болуы және түсіндіру шектері тұрғысынан тексерілді. Кәсіпшілік куәлік тіркеу әрекетін, халық санағы мәлімделген мәртебе мен кәсіп түрін, ал өтініш нақты жағдай мен өтініш иесінің ұстанған стратегиясын сипаттайды.

Негізгі эмпирикалық материал Ақмола және Семей облыстарын қамтиды. Жетісу, Түркістан және Батыс Қазақстан жөніндегі мәліметтер, негізінен, сауда тәжірибесінің өңірлік ерекшеліктерін, соның ішінде салықтық, кедендік және рұқсат беру режимдеріндегі айырмашылықтарды анықтау үшін пайдаланылды. Сондықтан жалпы қорытындылар сауда-экономикалық қызмет дамуының негізгі бағыттары мен оны әкімшілік реттеу тетіктерін сипаттайды, ал сандық салыстырулар тек белгіленген өңірлік деректер кешендері шеңберінде жүргізілді.

Нәтижелер және талқылау

Сауда-экономикалық қызметті ұйымдастыру мен реттеудің көпдеңгейлі жүйесінің қалыптасуы. 1822 және 1824 жылдардағы жарғылар Сібір және Орынбор қазақтарын басқарудың аумақтық-әкімшілік негізін қалыптастырды, алайда далалық облыстарда сауданы реттеудің бірыңғай тәртібі әлі орныққан жоқ. XIX ғасырдың бірінші жартысында ақшалай ясақ, салықтық жеңілдіктер, сауда алымдары және жекелеген операцияларды жүзеге асыруға рұқсат беру мәселелері негізінен арнайы ережелер мен ведомстволық өкімдер арқылы шешілді. Жүйелі қайта құрулар ғасырдың екінші жартысында басталып, 1860-жылдардағы баж рефор-

маларымен, 1867–1868 жылдардағы әкімшілік өзгерістермен және кейіннен кәсіпшілік салық салу тәртібінің ретке келтірілуімен байланысты болды.

Жалпы салықтық реттеу кейін кәсіпшілік есепке алу жүйесінің дамуына негіз болған әкімшілік тетіктерді қалыптастырды. Ясақтан мөлшері белгіленген кибиткалық алымға көшу ақшалай нысандағы, нормативтік тұрғыдан бекітілген және аумақтар бойынша бөлінген міндеткерліктің таралуын білдірді. Р. Ю. Почекаев бұл үдерісті фронтірлік жаңғыртудың бір көрінісі ретінде қарастырады: далалық облыстардың жалпыимпериялық құқықтық кеңістікке енгізілуі біртіндеп жүріп, арнайы өңірлік нормалардың сақталуымен қатар жүрді (Почекаев, 2013). Кибиткалық алым мен кәсіпшілік салық арасында тікелей құқықтық сабақтастық болған жоқ, алайда екі режим де ұқсас әкімшілік логикаға негізделді: салық салу нысанын айқындауды, міндеткерлікті нормативтік актіде бекітуді және оның орындалуын жергілікті мекемелерге жүктеуді талап етті. Сібір комитетінің материалдары бұл логиканың Семейдегі ясақ, жеңілдіктер мен сауда жасау құқығына берілетін куәліктер үшін алынатын алымдарды талқылау кезінде, ал кейінірек жеке кәсіпкерлік пен шаруашылық инфрақұрылым мәселелерін қарастыру барысында қалай қолданылғанын көрсетеді (Отеева және т.б., 2023).

Сауда қызметінің тәртібін айқындаған негізгі нормалар Ресей империясы Заңдар жинағының XI томының 2-бөлігіне енген Сауда жарғысында шоғырландырылды (Россия. Законы и постановления, 1903b). Онда саудаға қатысушылардың құқықтық жағдайы айқындалып, приказчиктер мен серіктестіктердің қызметі, сауда кітаптарын жүргізу тәртібі және жекелеген операцияларды жүзеге асыру ережелері белгіленді. 1903 жылғы редакция бұл тәртіпті жаңадан қалыптастырған жоқ, керісінше, алдыңғы онжылдықтар барысында орныққан нормаларды жинақтап, нақтылады. Осылайша, сауданы реттеудің эволюциясы бір ғана негіз қалаушы актінің қабылдануымен емес, сословиелік және салық заңнамасымен өзара байланыста қолданылған ережелердің біртіндеп күрделенуімен сипатталды.

1898 жылғы 8 маусымдағы Мемлекеттік кәсіпшілік салығы туралы ереже әкімшілік есепке алу жүйесінің дамуындағы бетбұрыс кезең болды. Салық салынатын қызметті жүзеге асыру құқығы кәсіпшілік куәлік алумен, кәсіпорынның түрі мен разрядымен, оның орналасқан жерімен

және қосымша салық салу нысанымен байланыстырылды. Фискалдық органдар үшін саудагердің шыққан тегі мен сословиелік атауынан гөрі операцияның сипаты, қызмет ауқымы, оны жүргізу мерзімі және тиісті құжаттың болуы барған сайын маңызды мәнге ие болды.

Сонымен бірге реформа сословиелік тәртіптен толық бас тартуды білдірген жоқ. Сословиелер туралы заңдар көпестік мәртебені, отбасы мүшелерінің құқықтарын, сословиеге кіру және одан шығу шарттарын бұрынғысынша айқындап отырды. Нәтижесінде есепке алудың екі үлгісі қатар қолданылды: сословиелік тиесілілікке негізделген әлеуметтік-құқықтық үлгі және нақты шаруашылық қызметті тіркеген салықтық-тіркеу үлгісі. Бұл екі үлгінің сәйкес келмеуі ХХ ғасырдың басындағы өңірлік статистикадан әсіресе айқын көрінді.

Гильдиялық жүйеден кәсіпшілік разрядтарға көшу. Г. М. Карасаев және оның авторластары қайта жариялап, талдаған Ақмола облысының 1883 жылғы шолу материалдары 1898 жылғы реформаға дейін-ақ гильдиялық және кәсіпшілік есепке алу тәртіптерінің қатар қолданылғанын көрсетеді. Облыста 2359 сауда куәлігі берілген, оның 406-сы гильдиялық, 1953-і кәсіпшілік куәлік болды (Karasayev et al., 2025). Бұл көрсеткіштерді ХХ ғасырдың басындағы деректермен біртұтас динамикалық қатарға біріктіруге болмайды. Дегенмен олар сауда құжаттарын жіктеу Мемлекеттік кәсіпшілік салығы туралы ереже қабылданғанға дейін-ақ қалыптаса бастағанын және тұрақты, жәрмеңкелік әрі жылжымалы сауда түрлерінің қатар өмір сүргенін аңғартады.

1890-жылдардағы архивтік ведомостар бұрынғы гильдиялық және ұсақ сауда санаттары сақталғанымен, саудаға нақты қатысушылар ауқымы көпестер сословиесімен ғана шектелмеген өтпелі кезеңді көрсетеді. 1893–1897 жылдары Ақмола және Семей облыстарында сауда жасауға 9 742 куәлік пен билет берілді. Құжаттардың 61%-ы Ақмола облысына, 39%-ы Семей облысына тиесілі болды. Бес жыл ішінде олардың жалпы саны шамамен бір жарым есе артты (Ахметова, 2012, 120-б.). Бұл деректер, ең алдымен, ресми тіркелген сауда қызметінің кеңеюін сипаттайды және оларды нақты меншік иелерінің немесе кәсіпорындардың саны деп түсіндіруге болмайды.

Облыстар арасындағы айырмашылықтар олардың шаруашылықтарының мамандануына байланысты болды. Омбы мен Петропавлды

қамтыған Ақмола облысында көлік тораптары мен ірі тұтыну орталықтарына сүйенген қалалық және ұсақ сауда басым болды. Семей облысында берілген құжаттар саны аз болғанымен, оның шекаралық орналасуы ірі мәмілелердің, делдалдық қызметтің және Қытаймен сауданың рөлін күшейтті. Осылайша, жалпы әкімшілік жіктеу ішкі, жәрмеңкелік, шекаралық және жылжымалы айырбастың бұрыннан қалыптасқан түрлерімен ұштасып отырды.

1898 жылғы Ереже тіркеудің ішкі логикасын өзгертті. Гильдиялық тиесілілікті негізгі өлшем ретінде есепке алудың орнына кәсіпорынның түрі, қызмет ауқымы мен жүзеге асырылатын орны, қоймалардың және жалдамалы жұмысшылардың болуы тіркеле бастады. Бұл салық салуға жататын тұлғалар аясын кеңейткенмен, бір мезгілде бір шаруашылық қызметін бірнеше есепке алу нысаны бойынша тіркеуге алып келді: дүкен, қойма және акциз салынатын тауарлар саудасы жеке куәліктер мен патенттер арқылы рәсімделуі мүмкін еді.

Кәсіпшілік есепке алу тәртібінің өзгеруі әлеуметтік салдарға да әкелді. Ірі сауда бұрынғыдай капиталды, бедел мен орнықты байланыстарды қажет етсе, төменгі разрядтар ұсақ, уақытша және жылжымалы кәсіпшіліктерді қамтыды. Заңды саудаға қол жеткізу мүмкіндігі формалды түрде кеңейгенімен, құжаттарды алу құны, разрядты айқындаудың күрделілігі және өндіріп алу шараларына ұшырау қаупі, әсіресе маусымдық әрі капиталы шағын саудаға қатысушылар үшін жаңа кедергілер туғызды. Сондықтан реформа гильдиялық шектеулерді толық жойғаннан гөрі, оларды тіркеу мен бақылаудың анағұрлым егжей-тегжейлі тетіктерімен алмастырды.

Сауда тәжірибесі мен оны реттеудің өңірлік ерекшеліктері. Жалпыимпериялық нормалар әрқелкі шаруашылық жағдайларда қолданылды. Орталық Қазақстанда ақшалай төлемдер, сауда куәліктері мен делдалдық көшпелі мал шаруашылығына, маусымдық көші-қон бағыттарына және еңбекті отбасылық ұйымдастыру жүйесіне біртіндеп кіріге бастады. Сондықтан Б. Т. Тулеуова ұсынған бейімделу ұғымы дәстүрлі шаруашылықтың ығыстырылуын негізге алатын үлгіге қарағанда бұл үдерістердің сипатын дәлірек көрсетеді (Тулеуова, 2012).

Ақмола облысында 1881 жылы жалпы айналымы 5,235 млн рубльді құраған 23 жәрмеңке өткізілді. Казак қоныстарындағы шағын сауда орындарында Ақмола және Тайыншакөл жәр-

меңкелеріне жөнелту үшін мал мен дала өнімдері жиналды (Karasayev et al., 2025). Есепке алу мен бақылау өзара байланысты операциялар тізбегін — маусымдық сатуды, тасымалды сауданы, дүкен ұстауды, тауарды сақтау мен сыртқа шығаруды қамтыды. Қажетті құжаттардың құрамы мен есепке алудың толықтығы қызметтің түрі мен ауқымына байланысты болды.

Семей облысында 1860-жылдары рұқсатсыз пайда болған Шар сауда орындары 1876 жылы ресми мәртебе алды. 1868 жылдың өзінде-ақ көшіп-қону орындарындағы сауданы бақылау және бұл іске болыстық басқармаларды тарту мәселесі талқыланды. Сонымен бірге болыстық басқару жүйесінің өзі халықтың ұтқырлығына, өзгеріп отырған шекараларға және білікті қызметкерлердің тапшылығына бейімделуге мәжбүр болды; XIX ғасырдың соңына қарай болыс басқарушыларынан орыс тілін және заңнаманы білу талап етілді (Sultangalieva et al., 2017). Жәрмеңкелер заңдастырылғаннан кейін малдан алынатын алымдар мен міндетті есептілік енгізілді. Жазғы жәрмеңкенің айналымы 1877 жылғы 150 мың рубльден 1879 жылы 250 мың рубльден астамға дейін өсті, ал күзгі жәрмеңкенің айналымы шамамен 100 мың рубльді құрады (Щеглова, 2025). Жәрмеңкелердің ресми танылуы олардың салықтық есепке алу мен әкімшілік бақылауға енгізілгенін білдірді.

Гурьевте сауда тәжірибесі мен оны реттеудің ерекшеліктері кеден бекетінің, айырбас ауласының, балық кәсіпшілігінің және өзен жолдарының қатар қызмет етуімен айқындалды. Тауарлардан олардың құнының бір пайызы мөлшерінде алым өндірілді. Бұл өңірлік үлгінің бастаулары бұдан да ертерек кезеңге барып тіреледі: 1810 жылы Ембі мен Жайықтың төменгі ағысының шалғай орналасуына байланысты жыл бойы айырбас саудасын жүргізуге рұқсат берілді. XIX ғасырдың соңына қарай мұнда жәрмеңке, тұрақты дүкендер және кедендік-айырбас инфрақұрылымы қатар жұмыс істеді (Zhumagulov et al., 2024).

Жетісуда сауданы реттеу де бірнеше құжат түрінің қатар қолданылуына негізделді: көпестік куәліктер, жеке кәсіпшілік құжаттар, спиртті ішімдіктер мен темекі өнімдерін сатуға берілетін патенттер, сондай-ақ уақытша сауда орындары мен ішімдік сататын орындарды ашуға арналған рұқсаттар. Қызмет түрі тиісті разрядпен және салықтық алым мөлшерімен байланыстырылды (Mukazhanova et al., 2025). Бұл материалдар салыстырмалы түрғыдан пайдаланылды және

есепке алу санаттары тексерілмейінше Ақмола мен Семей облыстарының деректерімен біріктірілген жоқ.

Өңірлік айырмашылықтар жалпы нормалардан бас тартудан емес, олардың қолданылу ерекшеліктерінен және куәліктер, патенттер, алымдар, есептілік пен қадағалау тетіктерінің түрліше үйлесуінен көрінді. Нақты реттеу үлгісі сауданың мамандануына, қашықтыққа, маусымдық сипатқа, шекаралық орналасуға және жергілікті әкімшіліктің мүмкіндіктеріне байланысты қалыптасты.

Саудаға қатысу шарттары. Жалпыимпериялық заңнама саудаға заңды түрде қатыса алатын тұлғалар аясын кеңейткенмен, қызметті жүзеге асыру шарттарындағы айырмашылықтарды сақтап қалды. Шектеулер мен рұқсаттарға қатысты нормалар Заңдар жинағының бірнеше томында қамтылды: мемлекеттік қызмет пен әскери міндеткерлік туралы ережелер қызметшілер мен әскери қызметшілердің коммерциялық және мүліктік операцияларға қатысуын реттеді; салық және акциз заңнамасы сауданың жекелеген түрлерін патенттер, куәліктер және арнайы қадағалау тәртібімен байланыстырды; Тау-кен жарғысы салалық ережелерді белгіледі, ал Сословиелер туралы заңдар сословиелік құқық қабілеттілікті айқындады (Россия. Законы и постановления, 1893, 1896, 1897, 1899, 1901, 1903а).

Саудаға қатысу шарттары сословиелік және қызметтік мәртебеге, тауар түріне, кәсіпорын нысанына және қызмет жүргізілетін орынға байланысты болды. Мемлекеттік қызметшілерге атқаратын лауазымымен және ведомстволық бағыныстағы мекемелермен байланысты операцияларға қатысуға шектеулер қойылды (Россия. Законы и постановления, 1896). Әскери қызметшілер үшін мүлікке билік ету мен істерді уәкілетті тұлғалар арқылы жүргізудің ерекше тәртібі қолданылды (Россия. Законы и постановления, 1897). Арнайы талаптар жекелеген сословиелік және конфессиялық топтарға да қатысты болды, ал акциз салынатын тауарлар саудасы өнімнің түріне, сауда орнының орналасуына және патенттің болуына қарай реттелді (Россия. Законы и постановления, 1899, 1901).

Жергілікті фискалдық органдар өтініш берушінің мәртебесін, кәсіпорын санатын және нақты операцияға рұқсат беру мүмкіндігін ескерді. Кәсіпшілік куәлік белгілі бір қызмет түрінің тіркелгенін растады, салық салуға негіз болды және бақылау тәртібін айқындады (Россия. Законы и постановления, 1902, 1903а). Сонымен бірге ол

тек ресми түрде рәсімделген қызметті қамтып, маусымдық әрі бейресми сауданың бүкіл көлемін көрсете алмады.

XIX ғасырдың соңындағы реформаларды тікелей ырықтандыру ретінде емес, әкімшілік шектеулер сақталған жағдайда саудаға заңды түрде қатысу аясының біртіндеп кеңеюі ретінде қарастырған жөн. Көпестер сословиесінің айрықша рөлінің әлсіреуі разрядтар, патенттер, куәліктер және тексерулер жүйесінің дамуымен қатар жүрді (Почекаев, 2013; Атантаева және т.б., 2022). Саудаға ресми қатысу аясы кеңейгенімен, құжаттарды дұрыс рәсімдеуге тәуелділік күшейе түсті.

Далалық облыстарда формалды түрде бірыңғай тәртіптің қолданылуы іс жүзінде әрқелкі жағдай туғызды. Қазына палатасына немесе салық инспекторына жақын орналасқан қаладағы кәсіпорын иесіне құжаттарды рәсімдеу маусымдық саудагерге, тауарды елді мекендерге тасы-

малдап сатушыға немесе шалғайдағы жәрмеңкеге қатысушыға қарағанда жеңілдік болды. Реттеудің тиімділігі қашықтыққа, халықтың ұтқырлығына және жергілікті әкімшіліктің мүмкіндіктеріне байланысты еді (Sultangalieva et al., 2017; Почекаев, 2013).

Сауданы есепке алу жүйесіндегі кәсіпшілік куәліктер. Семей облысының шолулары мен архивтік ведомостар кәсіпшілік салық салудың өңірлік тәжірибесін көрсетеді. Аумақтар кластар бойынша, ал кәсіпорындар мен кәсіп түрлері разрядтарға, қызмет сипаты мен мерзіміне қарай жіктелді. Есеп бірлігі ретінде меншік иесі немесе кәсіпорын емес, берілген куәлік алынды: бір тұлға әртүрлі сауда орындары, операциялар және қызмет кезеңдері бойынша бірнеше құжат ала алды. Сондықтан статистикалық мәліметтер ресми түрде есепке алынған сауда қызметінің құрылымын сипаттайды, бірақ кәсіпорындар мен олардың иелерінің нақты санын

көрсетпейді.

2-кесте

Сословиелік және кәсіпшілік есепке алудың іріктелген көрсеткіштері

Жыл	Санат	Тіркелген көрсеткіш	Дереккөз	Түсіндіру шектері
1897	Семей облысы	Көпестер сословиесіне жататын 1033 адам	Бірінші жалпы халық санағы	Кәсіпкерлік белсенділікті емес, құқықтық мәртебені сипаттайтын көрсеткіш
1909	Есепке алынған барлық разрядтар	3152 жылдық және 817 жартыжылдық куәлік	ҚР ОМА. 15-қ. 1-т. 67-іс. 3-п.	Бірегей меншік иелерінің емес, тіркеу құжаттарының саны
1909	Жеке кәсіпшілік қызмет түрлері	1595 жылдық және 242 жартыжылдық куәлік	ҚР ОМА. 342-қ. 1-т. 527-іс. 48, 56-пп.	Санат сауда қызметкерлері мен делдалдарды қамтиды
1911	I разряд	28 жылдық және 1 жартыжылдық куәлік	Семей облысының 1911 жылғы шолуы	Ірі сауда нысандарына қатысты құжаттар
1911	II разряд	712 жылдық куәлік	Семей облысының 1911 жылғы шолуы	Орта ауқымдағы кәсіпорындардың тіркеу санаты
1911	III разряд	1297 жылдық және 194 жартыжылдық куәлік	Семей облысының 1911 жылғы шолуы	Салыстырмалы түрде шағын сауда операцияларының басымдығы
1906/1909	Тасымалды сауда	Тіркелген куәліктердің 10%-ы / 8,7%-ы	1906 және 1909 жылдардағы шолулар	Нарықтың нақты көлемі емес, тіркеу есебіндегі үлесі

Дереккөз: кестеде көрсетілген материалдар негізінде автор құрастырған.

Ескерту: көрсеткіштер әртүрлі есепке алу жүйелеріне жатады және оларды механикалық түрде қосуға болмайды. Кәсіпшілік куәлік жекелеген қызмет түрін немесе салық салу нысанын тіркеді және кәсіпорынға не бірегей меншік иесіне

балама болып табылмады.

1911 жылы II және III разрядтағы куәліктер басым болды: тиісінше 712 және 1491 құжат берілді; I разряд бойынша 29 куәлік рәсімделді. Бұл орта және шағын ауқымдағы тіркелген

операциялардың сан жағынан басым болғанын көрсетеді, алайда кәсіпорындар санын, капитал мөлшерін немесе сауда айналымын анықтауға мүмкіндік бермейді.

1909 жылғы ведомоста 3152 жылдық және 817 жартыжылдық куәлік көрсетілген. Олардың

37%-ы III разрядқа, 29%-ы IV разрядқа, 20,7%-ы II разрядқа, ал 12,5%-ы тасымалды саудаға тиесілі болды; көтерме сауда операцияларына берілген 26 құжат жеке есепке алынған (ҚР ОМА. 15-қ. 1-т. 67-іс. 3-п.). Бұл мәліметтер меншік иелерінің құрамын немесе нақты сауда айналымын емес, фискалдық тізілімнің құрылымын сипаттайды.

1909 жылы жеке кәсіпшілік қызмет түрлеріне 1595 жылдық және 242 жартыжылдық куәлік берілді. Олардың негізгі бөлігін бірінші және екінші кластағы приказчиктерге рәсімделген құжаттар құрады; агенттер, коммивояжерлер және өзге делдалдардың үлесі аз болды (ҚР ОМА. 342-қ. 1-т. 527-іс. 48, 56-пп.). Демек, ресми тіркелген сауда негізінен тұрақты сауда орындарының қызметкерлерін қамтыды, ал бейресми және маусымдық делдалдардың бір бөлігі есептен тыс қалуы мүмкін еді.

Облыстық шолуларда тасымалды сауданың үлесі 1906 жылғы 10%-дан 1909 жылы 8,7%-ға дейін төмендеді. Алайда 1909 жылғы архивтік ведомоста құжаттардың өзге жиынтығы бойынша есептелген 12,5% көрсеткіші берілген. Дереккөздердің құрамы мен есептеу негізі ескерілмейінше, бұл мәліметтерді өзара салыстыруға болмайды. Қалай болғанда да, олар тасымалды сауданың нақты ауқымын емес, оның әкімшілік тұрғыдан тіркелген бөлігін сипаттайды.

Кәсіпшілік куәліктер мемлекеттің қандай қызмет түрлерін жіктеп, салық салу нысанына жатқызғанын анықтауға мүмкіндік береді. Алайда атаулы тізілімдер мен сауда айналымы жөніндегі мәліметтер болмаған жағдайда олардың негізінде кәсіпкерлер санын немесе нарықтың нақты көлемін айқындау мүмкін емес.

Революцияға дейінгі сауданы есепке алу жүйесінің соңғы кезеңі Омбы қазына палатасының 1914–1915 жылдардағы материалдарынан көрінеді. 1914 жылы сауда кәсіпорындарына 11 516 куәлік беріліп, олар бойынша 247 238 рубль түсім түсті (ООТА. 172-қ. 1-т. 5-іс. 13-п.). 1915 жылы 7 633 куәлік рәсімделіп, түсім 200 817 рубль 50 тиынды құрады (ООТА. 24-қ. 1-т. 15-іс. 22-п.). Берілген құжаттар саны 33,7%-ға азайғанымен, түсім көлемі 18,8%-ға ғана төмендеді. Бұл алшақтық куәліктер санының қысқаруы фискалдық түсімдердің соған барабар төмендеуімен қатар жүрмегенін көрсетеді.

Тіркеу көрсеткіштерінің динамикасына соғыс жағдайы әсер етуі мүмкін еді, алайда қолда бар деректер жекелеген факторлардың ықпалын нақты айқындауға мүмкіндік бермейді. Сонымен бірге куәліктер санының азаюы, ең алдымен, нарықтың әкімшілік тұрғыдан рәсімделген бөлігін сипаттайды және нақты сауда айналымының да дәл сондай мөлшерде қысқарғанын өздігінен дәлелдей алмайды.

Дағдарыстық құбылыстарға қарамастан, ірі сауда секторы сақталды. Ақмола және Семей облыстарында жоғары сауда санатына жататын 34 кәсіпорын тіркелді: оның 18-і Ақмола облысында, 16-сы Семей облысында орналасқан (ҚР ОМА. 342-қ. 1-т. 551-іс. 2-п.). Олардың құрылымында мануфактуралық тауарлар, шай мен қант, темір және былғары бұйымдар саудасы, сондай-ақ шикізат қоймалары басым болды. Мамандануындағы айырмашылықтар облыстардың шаруашылық бейінін көрсеткенімен, реттеудің жалпы қағидатын өзгерткен жоқ: кәсіпорын санаты айқындалып, тиісті құжат берілді және салықтық есепке алу арқылы ресми айналымға енгізілді.

1914–1915 жылдардағы материалдар XX ғасырдың басына қарай қалыптасқан тіркеу-фискалдық үлгінің тұрақтылығын растап, оның соғыс дағдарысы жағдайындағы жұмыс істеу ерекшеліктерін де көрсетеді.

Сословиелік мәртебе және саудамен айналысқан халықтың құрамы. 1897 жылғы халық санағының материалдары халықтың сословиелік тиесілілігі мен кәсіптік тіркелуін салыстыра қарастыруға мүмкіндік береді. Ақмола және Семей облыстарында 1 367 198 адам тұрған, олардың 39 633-і сауда саласына жатқызылған. Бұл санатқа өз бетінше еңбек ететіндер мен олардың отбасы мүшелері енгізілгендіктен, аталған көрсеткіш кәсіпкерлердің немесе сауда орындары иелерінің нақты санына сәйкес келмейді (Первая всеобщая перепись, 1904, 1905).

Өз бетінше еңбек ететіндер арасында ер адамдар басым болды: Ақмола облысында – 72%, Семей облысында – 83%. Халық санағы отбасы мүшелері ретінде есепке алынған әйелдердің шаруашылық қызметінің сипаты мен көлемін анықтауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан олардың сауда саласындағы халық қатарына

енгізілуін дербес кәсіпкер әйел мәртебесімен теңестіруге болмайды.

3-кесте

1897 жылғы халық санағы бойынша Ақмола және Семей облыстарындағы саудамен айналысқан халық

Көрсеткіш	Ақмола облысы	Семей облысы	Түсіндірме
Облыс халқы	682 608	684 590	Саны жағынан шамалас жиынтықтар
Сауда саласына жатқызылған тұлғалар	22 051	17 582	Өз бетінше еңбек ететіндер және олардың отбасы мүшелері
Сауда саласындағы халық құрамындағы қала тұрғындарының үлесі	88%	79%	Есепке алынған сауда қызметінің қалаларда шоғырлануы
Өз бетінше еңбек ететіндер арасындағы ер адамдар	72%	83%	Кәсіптік тіркеудегі гендерлік теңгерімсіздік

Дереккөз: автор 1897 жылғы Бірінші жалпы халық санағының жарияланған материалдары мен деректерді алдын ала оңдеу нәтижелері негізінде есептеген (Первая всеобщая перепись, 1904, 1905; Ахметова, 2012, 69–73-бб.)

Халықтың жалпы саны шамалас болғанына карамастан, сауда саласына жатқызылған тұрғындар Ақмола облысында көбірек болды және олардың қалаларда шоғырлану деңгейі де жоғары еді. Бұл Омбы мен Петропавлдың әкімшілік, көлік және сауда орталықтары ретіндегі рөліне сәйкес келеді. Семей облысында Семей, Павлодар және Зайсан қалаларының шекаралық байланыстары маңызды орын алды.

Саудамен айналысқан халықтың этникалық құрамы да ерекшеленді. Ақмола облысында орыстар басым болса, Семей облысында қазақтардың үлесі жоғары болды, ал татарлар екі облыста да елеулі үлеске ие болды (Ахметова, 2012, 70-б.). Бұл мәліметтер жекелеген топтардың санақ материалдарындағы үлесін сипаттайды, алайда олардың капиталының мөлшері, сауда айналымы немесе құқықтық мәртебесінің ерекшеліктері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді.

Осылайша, халық санағы есепке алудың үш үлгісінің өзара сәйкес келмегенін көрсетеді: тұлғаның құқықтық жағдайын айқындаған сословиелік үлгі; өз бетінше еңбек ететін адамның және оның отбасы мүшелерінің мәлімделген күнкөріс көзін сипаттаған кәсіптік үлгі; нақты қызмет түрін, разрядын және мерзімін қамтыған кәсіпшілік-салықтық үлгі. Көпестер сословиесі коммерциялық ортаның бір бөлігін ғана қамтыса, кәсіптік және кәсіпшілік есеп саудаға қатысушылардың анағұрлым кең ауқымын қамтыды.

Сословиелік және тіркеу есебінің алшақтығы. Сословиелік және фискалдық деректер көпестер санының тікелей азаюын емес, олардың әкімшілік есептегі рөлінің өзгергенін аңғартады. 1897 жылы Семей облысында көпестер

сословиесіне жататын 1033 адам есепке алынса, 1909 жылы бұл сословиеге қабылдаудың 2 және одан шығарудың 35 жағдайы тіркелген (Первая всеобщая перепись, 1905; ҚР ОМА. 460-қ. 1-т. 19-іс. 104, 140-пп.).

Сонымен қатар кәсіпшілік есепке алу мыңдаған жылдық және жартыжылдық куәліктерді қамтыды. Сословиелік тиесіліліктен айырмашылығы, бұл құжаттарда нақты қызмет түрі, оның разряды, жүргізілген орны мен мерзімі белгіленді. Фискалдық басқару үшін меншік иесінің әлеуметтік шығу тегінен гөрі тіркелген операцияның сипаты мен ауқымы біртіндеп маңызды бола түсті.

Көпестер сословиесі сонымен бірге өзінің беделін, отбасылық-құқықтық мәнін және іскерлік абыройын сақтап қалды. Алайда шаруашылық қызмет пен сословиелік мәртебе енді өзара сәйкес келмеді: біріншісі адамның экономикалық белсенділігін сипаттаса, екіншісі оның әлеуметтік құрылымдағы орнын айқындады; ал тіркеу мен салық салу нақты шаруашылық операцияларға қатысты жүргізілді.

Бұл тәртіптің іске асуын сауда депутаттары мен салық инспекторлары қамтамасыз етті. Салық инспекторлары түсімдердің түсуін бақылап, навигация, маусымдық сауда және шикізат сатып алу кезеңдерінде тексерулерді күшейтті (ҚР ОМА. 342-қ. 1-т. 661-іс. 165–170-пп.). Қадағалаудың тиімділігі қызметкерлер санына, қашықтыққа және жергілікті жерлерге шығу жиілігіне байланысты болды. Сондықтан тіркеу ауқымының кеңеюі әртүрлі аудандарда есептің бірдей толық жүргізілуін қамтамасыз ете алмады.

Сауда есебі мен делдалдықтың аумақтық ерекшеліктері. Тіркеу және салықтық рәсімдер негізінен облыстық және уездік қалаларда шо-

ғырланды, ал сауда жәрмеңкелерді, далалық болыстарды, шекаралық бекеттер мен маусымдық сауда орындарын қамтыды. Қазына палатасынан, қалалық басқармадан және салық инспекторынан қашық болған сайын құжаттарды рәсімдеуге кететін шығындар артып, тексерулердің жүйелілігі төмендеді. Сондықтан ортақ талаптар әкімшілік орталықтарда неғұрлым дәйекті орындалса, шалғай және жылжымалы сауда кеңістіктерінде олардың сақталу деңгейі төмен болды.

Әкімшілік орталықтардан аумақтық алшақтықтың салдарын белгілі бір дәрежеде сауда депутаттарының қызметі жұмсартты. Ақмола және Семей облыстарының тоғыз қаласында 23 депутат және 20 кандидат болды; олардың қатарында көпестер, мешандар, көпес балалары және сауда үйлерінің сенім білдірілген өкілдері кездесті (ҚР ОМА. 342-қ. 1-т. 573-іс. 98–99-пп.). Олар саудагерлердің мүдделерін білдірумен қатар, салық инспекторларына жәрдемдесіп, делдалдық және бақылау міндеттерін ұштастырды.

Есепке алу мен қадағалаудың ерекшеліктері сауда орталықтарының мамандануына байланысты болды. Омбы мен Петропавл ірі тауарлық және несиелік-делдалдық операцияларға қызмет көрсетсе, Семей мен Зайсан шекаралық айырбасқа, Павлодар мен Өскемен қалалық, жәрмеңкелік және ауыл шаруашылығы бағыттарындағы саудаға бағдарланды. Тұрақты сауда орындары куәліктер, сауда кітаптары және қойма құжаттары арқылы тіркелді, ал тасымалды және жәрмеңкелік сауда жергілікті жерлерге шығып тексеруді талап етті. Осыған байланысты жылжымалы сауда операциялары құжаттарда тұрақты түрде көрініс таппай, ресми статистикада да толық қамтылмады.

Әкімшілік есеп сауда және маклерлік кітаптардағы мәліметтермен толықтырылды. Оларда операциялар, капитал, мүлік, қарыздар, пайда мен залал туралы деректер тіркеліп, атап айтқанда, төлем қабілетсіздігі жөніндегі істерді қарау кезінде пайдаланылды (ҚР ОМА. 342-қ. 1-т. 551-іс. 1, 3-пп.). Бір меншік иесінің әртүрлі қызмет түрлері жеке құжаттармен рәсімделді: галантерея тауарлары мен алкоголь өнімдерін сату үшін бөлек құжаттар талап етілді (ООТА. 36-қ. 1-т. 3-іс. 8, 15-пп.). Демек, куәліктер саны меншік иелерінің санын емес, тіркелген операциялардың құрылымын сипаттады.

Құжат айналымының күрделенуі білікті приказчиктерге деген сұранысты арттырды. Омбыдағы сауда сыныптарында білім алған 199 тыңдаушының 118-і сауда-өнеркәсіп орында-

рында жұмыс істеп, арифметиканы, есеп жүргізуді және шектес нарықтарда қолданылатын тілдерді меңгерді (ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 3842-іс. 3-п.). Бұл материал оқу орындарының қандай да бір жекелеген реформамен тікелей байланысын дәлелдемейді, алайда коммерциялық білім берудің дамуы сауда құжаттарын жүргізуге қойылатын талаптардың күшеюімен қатар жүргенін көрсетеді.

Әкімшілік рәсімдер және шаруашылық қызметке қатысу. Сауданы реттеу шектеулерді белгілеумен ғана шектелмей, саудагерлердің билік органдарымен өзара іс-қимыл тәртібін де айқындады. Базарлар ашу, мереке күндері сауда жүргізу, сауда орындарын жалға алу, куәліктер беру және нарықтық ережелерді қайта қарау жөніндегі өтініштер ресми қарым-қатынастың маңызды арнасына айналды. Қолданыстағы нормалар мен шаруашылық қажеттіліктерге сүйене отырып, саудагерлер рұқсат алу, қабылданған шешімдерге шағым жасау және белгіленген талаптарды өзгерту жөнінде өтініш беру үшін әкімшілік рәсімдерді пайдалана алды. Сондықтан өтініш тек оны берушінің ұстанымын ғана емес, басқару тәртібіндегі өзгерістерге бейімделу тәсілдерін де көрсетті (Каскабасова және т.б., 2024).

Әкімшілік рәсімдерді пайдалану мүмкіндіктері барлық саудагерлер үшін бірдей болған жоқ. Қарамағында приказчик немесе іс жүргізушісі бар қаладағы сауда орнының иесіне құжаттарды рәсімдеу және сауда депутатымен байланыс орнату маусымдық саудагерге, тауарды тасымалдап сатушыға немесе шалғайдағы жәрмеңкеге қатысушыға қарағанда жеңілрек болды. Мұндай істерді талдау кезінде құжаттың шығу тегін ескеру қажет: өкім әкімшіліктің ұстанымын, есеп орындаушының көзқарасын, ведомость формалданған есептің нәтижесін, ал өтініш немесе шағым мүдделі тараптың уәждерін білдірді (Отеева және т.б., 2018; Каскабасова және т.б., 2024).

Ресми есепке алу сауда қызметінің барлық түрін бірдей қамтыған жоқ. Тұрақты сауда орындары, қоймалар және салық салынатын операциялар неғұрлым толық тіркеліп, олар жөніндегі мәліметтер сауда кітаптарында жүйелі түрде көрініс тапты. Ал ұсақ, маусымдық және тасымалды сауда құжаттарда көбіне тек тексеру, құқық бұзушылық немесе даулы жағдай туындаған кезде ғана тіркелді. Осылайша, белгіленген рәсімдер бір жағынан саудаға ресми түрде қатысуға жағдай жасаса, екінші жағынан оның әкім-

шілік құжаттарда көрініс табу шегін айқындады.

Нәтижелерді түсіндіру және қорытындылардың шектері. Сауданы реттеудегі өзгерістерді оны сословиелік шектеулерден босатумен ғана түсіндіруге болмайды. Бұл үдеріс саудаға заңды түрде қатысушылар аясын кеңейтумен қатар, тіркеу, салықтық жіктеу және бақылау тетіктерін күшейтті. Фронтірлік жаңғырту біріздендіру үдерісін аумақтық режимдер мен арнайы басқару тетіктерінің сақталуымен ұштастырды (Почекаев, 2013). Көпестік мәртебенің айрықша рөлінің әлсіреуі кәсіпорынның, операция сипатының, қызмет жүргізілетін орын мен мерзімнің неғұрлым нақты тіркелуімен қатар жүрді.

Өңірлік іс жүргізу құжаттарында кәсіпкерліктің ұйымдастырушылық-құқықтық нысандары разрядтар, куәліктер, мерзімдер және операция түрлері арқылы көрініс тапты (Атантаева және т.б., 2022). Сондықтан құжаттар санының өсуі сауда ауқымының кеңеюін ғана емес, бір шаруашылық қызметінің бірнеше салық салу нысаны бойынша рәсімделуін және тіркеудің күшеюін де білдіруі мүмкін. Атаулы тізілімдер, құжаттарды қайта беру және сауда айналымы туралы мәліметтер болмаған жағдайда куәліктер санын кәсіпорындар санына теңестіруге болмайды.

Өңірлерге ортақ үрдіс – әкімшіліктің сауда операцияларын есепке алу мен бақылауға ұмтылысы болды, ал оны ұйымдастырудың нақты нысандары жергілікті жағдайларға қарай қалыптасты. Ақмола облысында реттеу қалалық және жәрмеңкелік сауда желілерін қамтыса, Семей облысында өздігінен қалыптасқан сауда орындарын ресми тәртіпке енгізуге бағытталды. Гурьевте бұл тәртіп кеден және айырбас ауласымен ұштасса, Жетісуда жеке кәсіпшілік құжаттар мен тауарлық патенттермен, ал Түркістанда арнайы кедендік, қаржылық және аграрлық тетіктермен сабақтасты (Алимджанов, 2016; Щеглова, 2025; Zhumagulov et al., 2024; Mukazhanova et al., 2025). Осылайша, бірыңғай нормативтік база өңірлерде есепке алу мен қадағалаудың түрлі нысандары арқылы іске асырылды.

Сословиелік, санақтағы және кәсіпшілік-салықтық есепке алу шаруашылық өмірдің әр қырын сипаттады: тұлғаның құқықтық мәртебесін, үй шаруашылығының күнкөріс көзін және салық салынатын нақты қызмет түрін. Талдауды тек көпестер сословиесімен шектеу кәсіпшілік құжаттар негізінде саудамен айналысқан мешандарды, шаруаларды, казактарды және жергілікті халық өкілдерін назардан тыс қалдырар

еді; ал отбасының барлық мүшелерін кәсіпкерлер қатарына енгізу, керісінше, олардың аясын негізсіз кеңейтер еді. Бай мен көпес санаттары да өзара сәйкес келмеді: байлар қатарында мал иелері, несие берушілер, делдалдар мен саудагерлер болғанымен, олардың тек бір бөлігі ғана гильдиялық көпестер құрамына кірді (Salauat, 2025; Ерменбаева және т.б., 2023).

Шаруашылық субъектілері реттеудің енжар объектілері болып қалған жоқ. Өтініштер, жергілікті әкімшілікке жүгіну және сауда депутаттарының қызметі мүдделерді келісуге шектеулі де болса мүмкіндік берді; бұл үдеріс логикасы жағынан биржа комитеттерінің тарифтерді талқылауға қатысуымен салыстыруға келеді (Chuchko, 2022). Кәсіпшілік куәлік, оның разряды мен қолданылу мерзімі бір мезгілде бақылау құралдары әрі саудаға ресми түрде қатысудың құқықтық негіздері ретінде қызмет етті.

Нәтижелерді түсіндірудің шектері пайдаланылған дереккөздердің сипаты мен аумақтық қамтылуына байланысты. Сандық көрсеткіштер Ақмола және Семей облыстары бойынша неғұрлым толық берілген, ал Жетісу, Түркістан және Батыс Қазақстан жөніндегі мәліметтер негізінен салыстырмалы мақсатта пайдаланылды. Облыстық шолулардың біртекті болмауы, есеп жүргізу қағидаттарындағы айырмашылықтар және бірегей меншік иелері туралы мәліметтердің жоқтығы көрсеткіштерді тікелей салыстыру мүмкіндігін шектейді. Бұған қоса, сауданың маусымдық, тасымалды және бейресми түрлері дереккөздерде толық көрініс таппаған. Осыған байланысты алынған нәтижелер сауда қызметінің жалпы үрдістері мен өңірлік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді, алайда Қазақстан нарығына тұтастай толық сандық сипаттама беруге негіз болмайды.

Қорытынды

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазақстандағы сауда-экономикалық қызмет оны ұйымдастыру мен реттеу тетіктерінің біртіндеп күрделенуі жағдайында дамыды. Сауда жарғысы, Сословиелер туралы заңдар, мемлекеттік қызмет пен әскери міндеткерлікке қатысты нормалар, кәсіпшілік, акциздік және тау-кен заңнамасы, сондай-ақ өңірлік ережелер мен ведомстволық өкімдер сауданың институционалдық ортасын қалыптастырды. Сібір комитетінің шешімдері мен алғашқы сауда алымдары жалпыимпериялық талаптарды дала-

лық жағдайларға бейімдеу тәжірибесінің қалыптасуына ықпал етсе, 1860-жылдардағы реформалар мен 1898 жылғы Мемлекеттік кәсіпшілік салығы туралы ереже тіркеу мен фискалдық бақылаудың бірізденуін күшейтті.

Саудаға қатысу шарттары сословиелік және қызметтік мәртебеге, тауар түріне, қызмет ауқымына, оның жүргізілетін орны мен мерзіміне, сондай-ақ куәлік немесе патенттің болуына байланысты айқындалды. Сондықтан көпестер сословиесі, халық санағында көрсетілген кәсіптік жұмыспен қамтылу және кәсіпшілік тіркеу шаруашылық өмірдің әр қырын сипаттады және оларды бірін-бірі алмастыратын көрсеткіштер ретінде пайдалануға болмайды.

Белгіленген ережелер өңірлерде өзіндік практикалық сипат алды. Ақмола облысында олар қалалық және жәрменкелік сауда желілері аясында қолданылса, Семей облысында бұрыннан қалыптасқан сауда орындарын ресми есепке алу мен салық салу тәртібіне енгізуге ықпал етті. Гурьевте бұл тәртіп кедендік және айырбас инфрақұрылымымен, ал Жетісуда гильдиялық, жеке кәсіпшілік және арнайы тауарлық құжаттармен ұштасты. Өңірлік ерекшеліктер операциялардың сипатына, маусымдылығына, шекаралық орналасуға және жергілікті әкімшіліктің мүмкіндіктеріне байланысты қалыптасты.

Зерттеудің негізгі нәтижесі сауда-экономикалық қызметті ұйымдастырудағы көпдеңгейлі өзгерістерді айқындаудан көрінеді. Көпестік мәртебе өзінің әлеуметтік маңызын сақтағанымен, нарыққа заңды түрде қатысушылардың барлық топтарын қамтыған жоқ. Кәсіпшілік куәлік нақты қызмет түрін тіркеу мен салықтық жіктеудің негізгі құралдарының біріне айналды. Саудаға ресми түрде қатысу аясының кеңеюі құжаттық талаптардың күрделенуімен және әкімшілік бақылаудың күшеюімен қатар жүрді. Қазақстанның жалпыимпериялық шаруашылық кеңістікке кірігуі бірыңғай әкімшілік қағидаттардың өңірлерде әркелкі қолданылуы және жергілікті мекемелердің делдалдық

рөлі арқылы жүзеге асты.

Куәліктер санының динамикасын нарықтың өсімінің тікелей көрсеткіші ретінде қарастыруға болмайды, өйткені оған салық салу нысандарының бөлшектенуі мен әкімшілік есепке алудың қарқындылығы да әсер етті. Сондықтан нарықтың ресми түрде тіркелген бөлігі шаруашылық қызметтің нақты ауқымымен толық сәйкес келмеді; бұл алшақтық әсіресе жылжымалы, маусымдық және бейресми операцияларға қатысты айқынырақ байқалды.

Алдағы зерттеулерде куәлік алушылардың атаулы тізілімдерін сауда орындары, айналым көлемі, қызмет мерзімі және құжаттардың қайта берілуі туралы мәліметтермен салыстыру, сондай-ақ Жетісу, Сырдария, Торғай және Орал облыстары бойынша бастапқы деректерді тексеру қажет. Бұл нарықтық белсенділіктің нақты динамикасын оны құжаттық тіркеу тәжірибесіндегі өзгерістерден неғұрлым дәл ажыратуға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру. Зерттеу сыртқы қаржыландырусыз орындалды.

Мүдделер қақтығысы. Автор мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Деректердің қолжетімділігі. Архивтік материалдар мақала мәтінінде көрсетілген шифрлар бойынша ҚР ОМА мен ООТА қорларында қолжетімді. Жарияланған нормативтік және статистикалық дереккөздер ұлттық электрондық кітапхана қорларында қолжетімді.

Жасанды интеллектіні пайдалану. Қолжазбаны дайындау барысында автор ChatGPT (OpenAI) құралын мәтінді тілдік және стильдік редакциялау, қысқарту және құрылымдау, аннотацияларды аудару, сондай-ақ библиографиялық рәсімдеуді техникалық тұрғыдан біріздендіру үшін пайдаланды. Дереккөздерді іріктеу, архивтік және статистикалық материалдарды талдау, нәтижелерді түсіндіру және қорытындыларды тұжырымдау автордың өзі орындады. Құралдың көмегімен өңделген мәтін қайта тексеріліп, редакцияланды; жарияланымның мазмұны үшін

толық жауапкершілікті автор өз мойнына алады.

Әдебиеттер

Алимджанов, Б. А. (2016). *Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX — начало XX вв.)* [Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті].

Атантаева, Б., Сайранбекова, Ү., & Ахметова, Р. (2022). Қазақ өлкесіндегі кәсіпкерлік: ұйымдастырушылық-құқықтық негіздері (XIX ғ. екінші жартысы — XX ғ. басы). *Отан тарихы*, 4(100), 90–101. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_4_90

Ахметова, Г. М. (2012). *История торговли и предпринимательства Казахстана в конце XIX — начале XX веков*. Изда-

тельство Восточно-Казахстанского государственного университета имени С. Аманжолова.

Ахметова, Г. М. (2026). Торгово-экономическое развитие Казахстана в XIX — начале XX века: отечественная и зарубежная историография. *Отан тарихы*, 29(1), 142–160. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_142-160

Гринев, В. А. (2011). Типологизация источников права в российской историко-правовой историографии. *Бизнес в законе*, (1), 23–25.

Дамешек, Л. М., & Кушнарева, М. Д. (2016). Купеческая переписка как источник изучения проблем развития пушной торговли крупным капиталом в Северо-Восточной Сибири во второй половине XIX — начале XX в. *Вестник Томского государственного университета*, (403), 43–48. <https://doi.org/10.17223/15617793/403/8>

Ерменбаева, Г. К., Мукатаева, Л. К., Мажитова, Ж. С., & Хасенова, Ж. О. (2023). Купечество как социальный институт казахского общества: российская и казахстанская историография. *Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Исторические науки. Философия. Религиоведение*, 144(3), 23–38. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-23-38>

Ерофеева, И. В. (1990). Характер торговли и формирование купеческого сословия в городах Северо-Восточного Казахстана XIX века. В *Обменные операции городов Сибири периода феодализма* (с. 114–132). Институт истории, филологии и философии СО АН СССР.

Каскабасова, А. А., Отепова, Г. Е., & Ыскак, А. С. (2024). Документы делопроизводства как источник по истории Казахстана XVIII — начала XX веков. *Отан тарихы*, 27(4), 1007–1026. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_4_1007-1026

Лексис, В. (1914). *Торговля* (А. Эльяшев, пер.; М. И. Боголепов, ред.; Т. 1–2). Наука и жизнь.

Обзор Семипалатинской области за 1906 год. (1906). Типография Семипалатинского областного правления.

Обзор Семипалатинской области за 1909 год. (1909). Типография Семипалатинского областного правления.

Обзор Семипалатинской области за 1911 год. (1911). Типография Семипалатинского областного правления.

Отепова, Г. Е. (2015). *История Казахстана в законодательных источниках Российской империи*. Павлодарский государственный педагогический институт.

Отепова, Г. Е., Алиясова, В. Н., Ильясова, А. С., & Сомонжуноглы, А. (2018). Обзор русских источников по истории Казахстана XVIII — начала XX века. *Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия»*, 4(92), 38–45.

Отепова, Г. Е., Каримова, А. Е., & Кусаинов, Д. Ж. (2023). Значение документов Сибирского комитета в изучении истории Казахстана XIX века. *Отан тарихы*, 26(4), 718–729. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_4_718-729

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. LXXXI: Акмолинская область. (1904). Центральный статистический комитет МВД.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. LXXXIV: Семипалатинская область. (1905). Центральный статистический комитет МВД.

Почкаев, Р. Ю. (2013). Эволюция налогообложения в Казахстане в XIX веке в контексте фронтирной модернизации. *Право. Журнал Высшей школы экономики*, (4), 174–190. <https://doi.org/10.17323/2072-8166.2013.4.174.190>

Россия. Законы и постановления. (1857). *Свод законов Российской империи. Т. XI, ч. 2: Уставы кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской, и Устав ремесленный*. Типография Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии.

Россия. Законы и постановления. (1865). *Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов от 9 февраля 1865 года*. Сенатская типография.

Россия. Законы и постановления. (1893). *Свод законов Российской империи. Т. VII: Уставы монетный и горный*. Издание Кодификационного отдела при Государственном совете.

Россия. Законы и постановления. (1896). *Свод уставов о службе гражданской. Т. III: Устав о службе по определению от Правительства*. Государственная типография.

Россия. Законы и постановления. (1897). *Свод законов Российской империи. Т. IV: Устав о воинской повинности*. Государственная типография.

Россия. Законы и постановления. (1899). *Свод законов Российской империи. Т. IX: Законы о состояниях*. Государственная типография.

Россия. Законы и постановления. (1901). *Свод законов Российской империи. Т. V: Уставы об акцизных сборах*. Государственная типография.

Россия. Законы и постановления. (1902). *Положение о государственном промысловом налоге, дополненное указаниями и распоряжениями Правительства, решениями Правительствующего сената и циркулярами Министерства финансов* (Н. Хлебников & И. Пекарский, сост.).

Россия. Законы и постановления. (1903a). *Свод законов Российской империи. Т. V: Устав о прямых налогах*. Государственная типография.

Россия. Законы и постановления. (1903b). *Свод законов Российской империи. Т. XI, ч. 2: Устав торговый*. Государственная типография.

Соболев, М. Н. (1899). *Очерки из истории всемирной торговли в связи с развитием экономической жизни*. Книжное дело.

Старцев, А. В. (2014). *Социально-культурные основы предпринимательства*. Издательство Алтайского государствен-

ного университета.

Султанғалиева, Г. С. (2022). Отражение социальных изменений казахского кочевого общества в делопроизводственной документации и визуальных источниках XIX в. *Отан тарихы*, 2(98), 104–113. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_2_104

Тулеева, Б. Т. (2012). *Адаптация казахского общества Центрального Казахстана к рыночным условиям во второй половине XIX — начале XX веков*. Издательство Карагандинского государственного университета имени Е. А. Букетова.

Шотанова, Г. А., & Ужкенов, Е. М. (2024). Западный Казахстан в XIX веке: торговля как инструмент региональной колонизации. *Отан тарихы*, 27(3), 801–813. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_801-813

Щеглова, Т. К. (2025). Место Семипалатинских и Чарских оптовых торгов в ярмарочной сети российско-азиатской торговли Степного края во второй половине XIX в. *Shakarim Journal of History*, 1(3), 35–45.

Bedelbaev, A., Asanturova, T., Orozahunova, Z., & Satimkulova, M. (2025). All-Russian and Turkestani exhibitions as a reflection of Russian colonisation in Central Asia: The case of Semirechye in the second half of the nineteenth century. *Connexe*, 11, 56–79. <https://doi.org/10.5077/journals/connexe.2025.e2429>

Chuchko, M. (2022). Business representation in an autocratic regime: Tariff policy and exchange committees in late Tsarist Russia. *The Economic History Review*, 75(3), 801–829. <https://doi.org/10.1111/ehr.13116>

Junge, R. (1915). *Das Problem der Europäisierung orientalischer Wirtschaft: Dargestellt an den Verhältnissen der Sozialwirtschaft von Russisch-Turkestan*. Kiepenheuer.

Karasayev, G. M., Ualtayeva, A. S., Cherepanov, K. V., & Margulan, A. S. (2025). Socio-economic development of Akmola Region based on materials from Russian official sources at the end of the 19th century (1881–1900): Historical-political aspect. *Bylye Gody*, 20(1), 346–358. <https://doi.org/10.13187/bg.2025.1.346>

Kubatova, A. (2025). Transnational politicisation of local elites in Semirechye: The first Muslim congress of the Semirechye region (1906) and the Uzun-Agach congress (1910). *Connexe*, 11, 80–98. <https://doi.org/10.5077/journals/connexe.2025.e2431>

Matley, I. (1990). Central Asia XII: Economy in the 19th–20th centuries. In *Encyclopaedia Iranica* (Vol. V, Fasc. 2, pp. 221–223). <https://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-xii/>

Morrison, A. (2020). *The Russian conquest of Central Asia: A study in imperial expansion, 1814–1914*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781139343381>

Mukazhanova, G. Zh., Kabarova, K. M., Vorotilina, T. V., & Ivlyushkin, A. S. (2025). Entrepreneurship and trade in the Semirechye Region at the end of the XIX–beginning of the XX centuries. *Bylye Gody*, 20(4), 1958–1969. <https://doi.org/10.13187/bg.2025.4.1958>

Olcott, M. B. (1995). *The Kazakhs* (2nd ed.). Hoover Institution Press.

Pierce, R. A. (1960). *Russian Central Asia, 1867–1917: A study in colonial rule*. University of California Press.

Salauat, N. (2025). Kazakh bais and their role in the development of society in the late 19th and early 20th centuries. *Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy Series*, 30(4), 150–158. <https://doi.org/10.31489/2025HPh4/150-158>

Sultangalieva, G. S., Dalayeva, T. T., & Malikov, B. U. (2017). Understanding of Kazakh volost by Russian officials of the XIX century. *Bylye Gody*, 46(4), 1322–1332. <https://doi.org/10.13187/bg.2017.4.1322>

Sultangalieva, G., & Seitz, J. B. (2020). ‘They do not help, only demoralize’: Peasant nachalniki and the last imperial Russian reform on the Kazakh Steppe, 1902–1917. *Central Asian Survey*, 39(2), 167–184. <https://doi.org/10.1080/02634937.2019.1708704>

Zhumagulov, B. S., Salkynbek, D. I., Ermukhanov, E. N., Sarsenov, A. S., & Sarkenova, K. A. (2024). Development of trade in the early 18th and 20th centuries in the Atyrau Region of Kazakhstan and its impact on the local communities. *ISVS e-journal*, 11(3), 87–95. <https://doi.org/10.61275/ISVSej-2024-11-03-07>

References

Alimdzhанov, B. A. (2016). *Ekonomicheskaya politika Rossiiskoi imperii v Turkestanskom general-gubernatorstve (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.)* [Economic policy of the Russian Empire in the Turkestan Governor-Generalship in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries] [Candidate of Historical Sciences dissertation, Saint Petersburg State University]. (In Russian)

Atantayeva, B., Sairanbekova, U., & Akhmetova, R. (2022). Qazaq olkesindegi kasipkerlik: Uyymdastyrushylyq-quqyqtyq negizderi (XIX g. ekinshi zhartysy – XX g. basy) [Entrepreneurship in the Kazakh region: Organizational and legal foundations in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. *Otan tarikhy*, 4(100), 90–101. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_4_90 (In Kazakh)

Akhmetova, G. M. (2012). *Istoriya trgovli i predprinimatelstva Kazakhstana v kontse XIX – nachale XX vekov* [History of trade and entrepreneurship in Kazakhstan in the late nineteenth and early twentieth centuries]. Izdatelstvo Vostochno-Kazakhstanskogo gosudarstvennogo universiteta imeni S. Amanzholova. (In Russian)

Akhmetova, G. M. (2026). Torgovo-ekonomicheskoe razvitie Kazakhstana v XIX – nachale XX veka: Otechestvennaya i zarubezhnaya istoriografiya [Trade and economic development of Kazakhstan in the nineteenth and early twentieth centuries: Domestic and foreign historiography]. *Otan tarikhy*, 29(1), 142–160. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_1_142-160 (In Russian)

Grinev, V. A. (2011). Tipologizatsiya istochnikov prava v rossiiskoi istoriko-pravovoi istoriografii [Typology of sources of law in Russian historical and legal historiography]. *Biznes v zakone*, (1), 23–25. (In Russian)

Dameshek, L. M., & Kushnareva, M. D. (2016). Kupecheskaya perepiska kak istochnik izucheniya problem razvitiya pushnoi

torgovli krupnym kapitalom v Severo-Vostochnoi Sibiri vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. [Merchant correspondence as a source for studying the development of the fur trade by large capital in Northeastern Siberia in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, (403), 43–48. <https://doi.org/10.17223/15617793/403/8> (In Russian)

Yermenbayeva, G. K., Mukatayeva, L. K., Mazhitova, Zh. S., & Khasenova, Zh. O. (2023). Kupechestvo kak sotsialnyi institut kazakhskogo obshchestva: Rossiiskaya i kazakhstanskaya istoriografiya [The merchant class as a social institution of Kazakh society: Russian and Kazakhstani historiography]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L. N. Gumileva. Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie*, 144(3), 23–38. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-144-3-23-38> (In Russian)

Erofeeva, I. V. (1990). Kharakter torgovli i formirovanie kupecheskogo sosloviya v gorodakh Severo-Vostochnogo Kazakhstana XIX veka [The nature of trade and formation of the merchant estate in the cities of Northeastern Kazakhstan in the nineteenth century]. In *Obmennye operatsii gorodov Sibiri perioda feodalizma* [Exchange operations in Siberian cities during the feudal period] (pp. 114–132). Institut istorii, filologii i filosofii SO AN SSSR. (In Russian)

Kaskabassova, A. A., Otepova, G. E., & Yskak, A. S. (2024). Dokumenty deloproizvodstva kak istochnik po istorii Kazakhstana XVIII – nachala XX vekov [Records management documents as a source on the history of Kazakhstan from the eighteenth to the early twentieth centuries]. *Otan tarikh*, 27(4), 1007–1026. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_4_1007-1026 (In Russian)

Lexis, W. (1914). *Torgovlya* [Trade] (A. Elyashev, Trans.; M. I. Bogolepov, Ed.; Vols. 1–2). Nauka i zhizn. (In Russian)

Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1906 god [Review of the Semipalatinsk Region for 1906]. (1906). Tipografiya Semipalatinskogo oblastnogo pravleniya. (In Russian)

Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1909 god [Review of the Semipalatinsk Region for 1909]. (1909). Tipografiya Semipalatinskogo oblastnogo pravleniya. (In Russian)

Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1911 god [Review of the Semipalatinsk Region for 1911]. (1911). Tipografiya Semipalatinskogo oblastnogo pravleniya. (In Russian)

Otepova, G. E. (2015). *Istoriya Kazakhstana v zakonodatelnykh istochnikakh Rossiiskoi imperii* [History of Kazakhstan in the legislative sources of the Russian Empire]. Pavlodarskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut. (In Russian)

Otepova, G. E., Aliyasova, V. N., Ilyasova, A. S., & Somonzhunogly, A. (2018). Obzor russkikh istochnikov po istorii Kazakhstana XVIII – nachala XX veka [Review of Russian sources on the history of Kazakhstan from the eighteenth to the early twentieth centuries]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya "Istoriya. Filosofiya"*, 4(92), 38–45. (In Russian)

Otepova, G. E., Karimova, A. E., & Kusainov, D. Zh. (2023). Znachenie dokumentov Sibirskogo komiteta v izuchenii istorii Kazakhstana XIX veka [The significance of documents of the Siberian Committee for studying the history of nineteenth-century Kazakhstan]. *Otan tarikh*, 26(4), 718–729. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_4_718-729 (In Russian)

Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiiskoi imperii 1897 g. T. LXXXI: Akmolinskaya oblast [First General Census of the Population of the Russian Empire of 1897. Vol. LXXXI: Akmolinsk Region]. (1904). Tsentralnyi statisticheskii komitet MVD. (In Russian)

Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiiskoi imperii 1897 g. T. LXXXIV: Semipalatinskaya oblast [First General Census of the Population of the Russian Empire of 1897. Vol. LXXXIV: Semipalatinsk Region]. (1905). Tsentralnyi statisticheskii komitet MVD. (In Russian)

Pochekaev, R. Yu. (2013). Evolyutsiya nalogoblozheniya v Kazakhstane v XIX veke v kontekste frontirnoi modernizatsii [Evolution of taxation in Kazakhstan in the nineteenth century in the context of frontier modernization]. *Pravo. Zhurnal Vysshei shkoly ekonomiki*, (4), 174–190. <https://doi.org/10.17323/2072-8166.2013.4.174.190> (In Russian)

Rossiya. Zakony i postanovleniya. (1857). *Svod zakonov Rossiiskoi imperii. T. XI, ch. 2: Ustavy kreditnyi, torgovyi, o promyshlennosti fabrichnoi i zavodskoi, i Ustav remeslennyi* [Code of Laws of the Russian Empire. Vol. XI, pt. 2: Credit, commercial, factory and manufacturing industry, and crafts statutes]. Tipografiya Vtorogo otdeleniya Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii. (In Russian)

Rossiya. Zakony i postanovleniya. (1865). *Polozhenie o poshlinakh za pravo torgovli i drugikh promyslov ot 9 fevralya 1865 goda* [Regulations on duties for the right to trade and engage in other occupations of February 9, 1865]. Senat'skaya tipografiya. (In Russian)

Rossiya. Zakony i postanovleniya. (1893). *Svod zakonov Rossiiskoi imperii. T. VII: Ustavy monetnyi i gornyi* [Code of Laws of the Russian Empire. Vol. VII: Coinage and mining statutes]. Izdanie Kodifikatsionnogo otdela pri Gosudarstvennom sovete. (In Russian)

Rossiya. Zakony i postanovleniya. (1896). *Svod ustavov o sluzhbe grazhdanskoi. T. III: Ustav o sluzhbe po opredeleniyu ot Pravitelstva* [Code of statutes on civil service. Vol. III: Statute on service by appointment of the Government]. Gosudarstvennaya tipografiya. (In Russian)

Rossiya. Zakony i postanovleniya. (1897). *Svod zakonov Rossiiskoi imperii. T. IV: Ustav o voinskoi povinnosti* [Code of Laws of the Russian Empire. Vol. IV: Military service statute]. Gosudarstvennaya tipografiya. (In Russian)

Rossiya. Zakony i postanovleniya. (1899). *Svod zakonov Rossiiskoi imperii. T. IX: Zakony o sostoyaniyakh* [Code of Laws of the Russian Empire. Vol. IX: Laws on estates]. Gosudarstvennaya tipografiya. (In Russian)

Rossiya. Zakony i postanovleniya. (1901). *Svod zakonov Rossiiskoi imperii. T. V: Ustavy ob aktsiznykh sborakh* [Code of Laws of the Russian Empire. Vol. V: Excise duties statutes]. Gosudarstvennaya tipografiya. (In Russian)

Rossiya. Zakony i postanovleniya. (1902). *Polozhenie o gosudarstvennom promyslovom naloge, dopolnennoe ukazaniyami i*

rasporyazheniyami Pravitelstva, resheniyami Pravitelstvuyushchego senata i tsirkulyarami Ministerstva finansov [Regulations on state trade tax, supplemented by instructions and orders of the Government, decisions of the Governing Senate, and circulars of the Ministry of Finance] (N. Khlebnikov & I. Pekarskii, Comps.). (In Russian)

Rossiia. Zakony i postanovleniya. (1903a). *Svod zakonov Rossiiskoi imperii. T. V: Ustav o pryamykh nalogakh* [Code of Laws of the Russian Empire. Vol. V: Direct taxes statute]. Gosudarstvennaya tipografiya. (In Russian)

Rossiia. Zakony i postanovleniya. (1903b). *Svod zakonov Rossiiskoi imperii. T. XI, ch. 2: Ustav torgovyi* [Code of Laws of the Russian Empire. Vol. XI, pt. 2: Commercial statute]. Gosudarstvennaya tipografiya. (In Russian)

Sobolev, M. N. (1899). *Ocherki iz istorii vsemirnoi torgovli v svyazi s razvitiem ekonomicheskoi zhizni* [Essays on the history of world trade in connection with the development of economic life]. Knizhnoe delo. (In Russian)

Startsev, A. V. (2014). *Sotsialno-kulturnye osnovy predprinimatelstva* [Sociocultural foundations of entrepreneurship]. Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta. (In Russian)

Sultangalieva, G. S. (2022). Otrazhenie sotsialnykh izmenenii kazakhskogo kochevogo obshchestva v deloproizvodstvennoi dokumentatsii i vizualnykh istochnikakh XIX v. [Social changes in Kazakh nomadic society as reflected in administrative records and visual sources of the nineteenth century]. *Otan tarikhy*, 2(98), 104–113. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_2_104 (In Russian)

Tuleuova, B. T. (2012). *Adaptatsiya kazakhskogo obshchestva Tsentralnogo Kazakhstana k rynochnym usloviyam vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vekov* [Adaptation of Kazakh society in Central Kazakhstan to market conditions in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta imeni E. A. Buketova. (In Russian)

Shotanova, G. A., & Uzhkenov, E. M. (2024). Zapadnyi Kazakhstan v XIX veke: Torgovlya kak instrument regionalnoi kolonizatsii [Western Kazakhstan in the nineteenth century: Trade as an instrument of regional colonization]. *Otan tarikhy*, 27(3), 801–813. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_801-813 (In Russian)

Shcheglova, T. K. (2025). Mesto Semipalatinskikh i Charskikh optovykh torgov v yarmarochnoi seti rossiisko-aziatskoi torgovli Stepnogo kraia vo vtoroi polovine XIX v. [The place of the Semipalatinsk and Charsk wholesale fairs in the Russian-Asian trade fair network of the Steppe Region in the second half of the nineteenth century]. *Shakarim Journal of History*, 1(3), 35–45. (In Russian)

Bedelbaev, A., Asanturova, T., Orozahunova, Z., & Satimkulova, M. (2025). All-Russian and Turkestani exhibitions as a reflection of Russian colonisation in Central Asia: The case of Semirechye in the second half of the nineteenth century. *Connexe*, 11, 56–79. <https://doi.org/10.5077/journals/connexe.2025.e2429> (in English)

Chuchko, M. (2022). Business representation in an autocratic regime: Tariff policy and exchange committees in late Tsarist Russia. *The Economic History Review*, 75(3), 801–829. <https://doi.org/10.1111/ehr.13116> (in English)

Junge, R. (1915). *Das Problem der Europäisierung orientalischer Wirtschaft: Dargestellt an den Verhältnissen der Sozialwirtschaft von Russisch-Turkestan* [The problem of the Europeanization of the Oriental economy: Illustrated by the socioeconomic conditions of Russian Turkestan]. Kiepenheuer. (in German)

Karasayev, G. M., Ualtayeva, A. S., Cherepanov, K. V., & Margulan, A. S. (2025). Socio-economic development of Akmola Region based on materials from Russian official sources at the end of the 19th century (1881–1900): Historical-political aspect. *Bylye Gody*, 20(1), 346–358. <https://doi.org/10.13187/bg.2025.1.346> (in Russian)

Kubatova, A. (2025). Transnational politicisation of local elites in Semirechye: The first Muslim congress of the Semirechye region (1906) and the Uzun-Agach congress (1910). *Connexe*, 11, 80–98. <https://doi.org/10.5077/journals/connexe.2025.e2431> (in English)

Matley, I. (1990). Central Asia XII: Economy in the 19th–20th centuries. In *Encyclopaedia Iranica* (Vol. V, Fasc. 2, pp. 221–223). <https://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-xii/> (in English)

Morrison, A. (2020). *The Russian conquest of Central Asia: A study in imperial expansion, 1814–1914*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781139343381> (in English)

Mukazhanova, G. Zh., Kabarova, K. M., Vorotilina, T. V., & Ivlyushkin, A. S. (2025). Entrepreneurship and trade in the Semirechye Region at the end of the XIX – beginning of the XX centuries. *Bylye Gody*, 20(4), 1958–1969. <https://doi.org/10.13187/bg.2025.4.1958> (in Russian)

Olcott, M. B. (1995). *The Kazakhs* (2nd ed.). Hoover Institution Press. (in English)

Pierce, R. A. (1960). *Russian Central Asia, 1867–1917: A study in colonial rule*. University of California Press. (in English)

Salauat, N. (2025). Kazakh bais and their role in the development of society in the late 19th and early 20th centuries. *Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy Series*, 30(4), 150–158. <https://doi.org/10.31489/2025HPh4/150-158> (in English)

Sultangalieva, G. S., Dalayeva, T. T., & Malikov, B. U. (2017). Understanding of Kazakh volost by Russian officials of the XIX century. *Bylye Gody*, 46(4), 1322–1332. <https://doi.org/10.13187/bg.2017.4.1322> (in Russian)

Sultangalieva, G., & Seitz, J. B. (2020). ‘They do not help, only demoralize’: Peasant nachalniki and the last imperial Russian reform on the Kazakh Steppe, 1902–1917. *Central Asian Survey*, 39(2), 167–184. <https://doi.org/10.1080/02634937.2019.1708704> (in English)

Zhumagulov, B. S., Salkynbek, D. I., Ermukhanov, E. N., Sarsenov, A. S., & Sarkenova, K. A. (2024). Development of trade in the early 18th and 20th centuries in the Atyrau Region of Kazakhstan and its impact on the local communities. *ISVS e-journal*, 11(3), 87–95. <https://doi.org/10.61275/ISVSej-2024-11-03-07> (in English)

Автор туралы мәлімет:

Ахметова Гүлжан Мырзамұхамбетқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Өскемен, Қазақстан, e-mail: gulzh.akhm@mail.ru).

Information about the author:

Gulzhan Myrzamukhambetovna Akhmetova – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of History of Kazakhstan, S. Amanzholov East Kazakhstan University (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: gulzh.akhm@mail.ru).

Сведения об авторе:

Ахметова Гүлжан Мырзамұхамбетовна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: gulzh.akhm@mail.ru).

Келін түсті: 11.12.2025

Қабылданды: 31.08.2026